

С. Г. Коваленко, к.б.н., доцент,
О. Ю. Бондаренко, к.б.н., доцент,
Т. В. Васильєва, к.б.н., доцент,
В. В. Немерцалов, к.б.н., доцент,

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, кафедра ботаніки,
вул. Дворянська, 2, Одеса, 65082, Україна,
e-mail: astrodozor@rambler.ru; tvas@ukr.net; wism@ukr.net

КОЛЕКЦІЯ О. Д. НОРДМАННА ЯК ОДНА З ФУНДАЦІЙ ГЕРБАРІЮ ОДЕСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА (MSUD)

Висвітлено здобутки О. Д. Нордманна у галузі ботаніки за 15-річний період його роботи в Одесі у 1834-1849 рр.: участь в експедиціях на острів Зміїний, подорожі до Криму та Кавказу, а також у роботі першого ботанічного саду в Одесі. Проаналізовані збори О. Д. Нордманна, що зберігаються в MSUD, які представлені 880 видами з 457 родів та 114 родин, які належать до двох класів: Magnoliopsida (739 видів 381 рід 94 родини) та Liliopsida (141 вид 76 родів 20 родин) відділу Magnoliophyta. Більшість рослин дослідженого гербарію зібрано у Німеччині (191), у інших європейських країнах, у Східній Індії та Аравії, в Африці, у Північній Америці. 21 вид було зібрано на території колишньої Російської імперії: у Вірменії, Абхазії, Києві, Москві, Санкт-Петербургу, Царському селі. 10 видів зібрано в Одесі. У гербарії представлені рослини, зібрані з 1802 по 1853 рр.

Ключові слова: колекція; О. Д. Нордманн; гербарій, Одеський національний університет.

Одним із основних правил роботи з кожною колекцією є виявлення її першоджерел, тієї відправної точки з якої вона починалась. У Новоросійському університеті, який був заснований на базі Рішельєвського ліцею, з самого початку його існування був створений ботанічний кабінет. Серед гербарних аркушів була ботанічна колекція викладача ліцею, професора О. Д. Нордманна [1]. Нині його основні збори входять до складу Гербарію Новоросійського університету (HNUR), який є складовою історичної гербарної колекції Вищих жіночих педагогічних курсів, що зберігається в Одеському національному університеті (MSUD) [2].

Метою роботи було вивчення гербарних зборів О. Д. Нордманна MSUD. Для вирішення цього були поставлені такі завдання:

- проаналізувати біографію вченого, висвітлити його здобутки в галузі ботаніки в період роботи в Одесі;
- провести систематичний аналіз рослин його гербарних зборів;
- за даними етикеток визначити дати та основні місця збору рослин.

Матеріали та методи досліджень

Матеріалом для роботи були збори О. Д. Нордманна, які є складовою HNUR [2]. Всього було проаналізовано 880 гербарних аркушів. Етикетки проаналізованих зборів написані від руки (рис. 1), місце збору вказане лише на 301 гербарному аркуші (рис. 2). В багатьох випадках є авторські етикетки, що підтверджують основні. Назви родин наведені за системою А. Л. Тахтаджяна [4].

Рис. 1. Загальний вигляд гербарного аркушу зборів О. Д. Нордманна

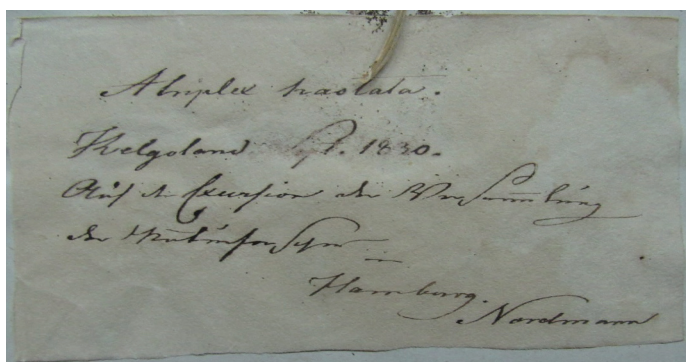

Рис. 2. Рукописна етикетка О. Д. Нордманна (вказана назва рослини, дата, місце збору)

Біографія дослідника, а також його здобутки в період роботи в Одесі аналізувалися на основі вивчення літератури та інформації у відкритих джерелах [3, 5].

Результати досліджень та їх обговорення

Олександр Давидович Нордманн (24.05.1803 – 25.06.1866) – член-кореспондент Петербурзької АН (1860), іноземний член Французької АН (1859), був дуже талановитою людиною, природодослідником у широкому розумінні цього слова, бо однаково успішно та плідно він вивчав й описував рослини і тварин. Він народився на о. Руотенсальмі біля Кюмі (південне узбережжя Фінляндії) у родині командуючого артилерійською бригадою полковника Давида Антона фон Нордманна. Після закінчення університету в м. Або поступив на медичний факультет Берлінського університету. Слід зазначити, що він не лише ретельно освоював знання (його вчителями тут були «батько гельмінтології» К. Рудольфі та засновник протистології Х. Еренберг), але й спілкувався з багатьма відомими натуралістами: О. Гумбольдтом, Х. Стевенем, А. Шаміссо та ін. Він прекрасно малював і поряд з підготовкою власної дисертації часто займався оформленням книг різних вчених.

Після захисту дисертації, присвяченої вивченню 70 видів паразитів очей хребетних «*Micrographische Beiträge*», був запрошений (1832) професором на кафедру природничої історії до Одеського Рішельєвського ліцею, де він організував «кабінет природничої історії», основою якого були його власні збори черепашок та комах, доповнені у наступні роки 180 чучелами птахів та 1800 членистоногих.

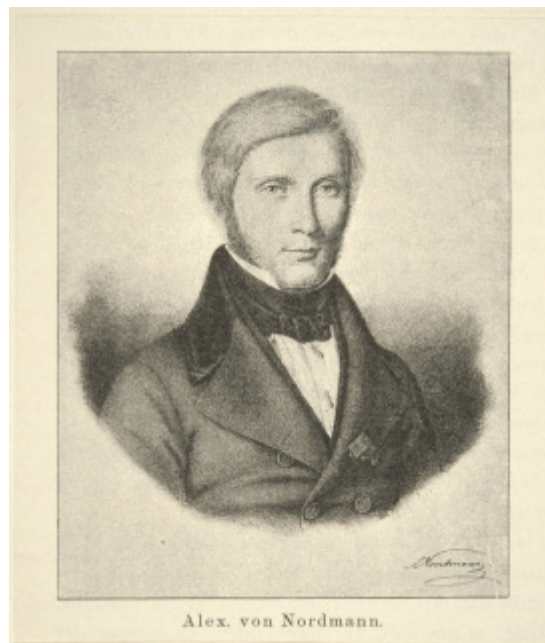

Рис. 3. О. Д. Нордманн у період роботи в Одесі

Саме з його ім'ям пов'язана поява і розвиток першого ботанічного саду Одеси, який було створено у перше тридцятиріччя існування міста. Працюючи в ліцеї, він паралельно (1834) виконував обов'язки директора ботанічного саду, який був розташований між сучасними вулицями Семінарська та Гагаріна, і тоді знаходився майже за межами міста. О. Д. Нордман дуже відповідально відносився до справи. Саме в цей час збиралась колекція флори південної Росії, проходив обмін з ботанічними закладами Петербургу, Берліна, Відня та багатьох інших міст, а також було організовано школу садівництва із відділенням шовківництва, яка потім переїхала до Умані. О. Д. Нордман у цей час відвідав острів Зміїний, здійснив подорожі до Криму та Кавказу, де зібрав 12 тисяч екземплярів рослин та понад 4 тисячі – тварин. Зібраний гербарій він частково обробляв сам, а частково – разом К. Ледебуром, який описав на його основі 50 нових видів рослин. У Бюлетені С-Петербурзької АН у 1837 р. представлено визначений ним власноруч вид *Pedicularis atropurpurea* Nordm. (Scrophulariaceae), а також визначені ним разом з К. Ледебуром *Achillea latifolia* Ledeb. ex Nordm., *Centaurea polyphylla*, *Pyrethrum poterifolium* (Asteraceae), *Lithospermum densiflorum*, *Nordmannia cordifolia* (Boraginaceae), *Cotyledon oppositifolia* (Crassulaceae), *Geranium amethystinum*, *G. gracile* (Geraniaceae), *Melilotus anomalus* (Leguminosae), *Corydalis tenella* (Papaveraceae), *Crataegus subfusca* (Rosaceae). У 1846 р був надрукований опис виду *Pedicularis dollingeriana* Nordm. ex Benth. (Scrophulariaceae), названий на честь садівника Доллінгера, який супроводжував Нордманна у подорожі до Кавказу.

Знайдений О. Д. Нордманном новий вид ялиці описав і назвав на його честь Х. Стевен – *Abies nordmanniana* (Steven) Spach. Гербарні зразки цієї рослини, зібрані О. Морозовою та В. Пастернацькою на Військово-осетинській дорозі, представлені у MSUD.

Після смерті дружини від холери О. Д. Нордманн у 1848 р. переїжджає до Гельсінгфорсу, де працює професором натуральної історії в університеті. Тут нарешті він міг присвятити своє життя зоології та створенню природньо-історичного музею. Останні роки життя він провів у Швейцарії. Помер у м. Або.

Усього в зборах О. Д. Нордманна, що зберігаються у MSUD, представлено 880 видів з 457 родів та 114 родин, які належать до двох класів: Magnoliopsida (739 видів 381 рід 94 родини) та Liliopsida (141 вид 76 родів 20 родин) відділу Magnoliophyta. Систематичний склад колекції представлений у таблиці 1, де вказано кількість родів та видів у кожній родині.

Провідними є родини Asteraceae (58 р. 159 в.), Poaceae (34 р. 53 в.), Lamiaceae (27 р. 52 в.), Fabaceae (21 р. 39 в.), Scrophulariaceae (12 р. 36 в.), Caryophyllaceae (13 р. 36 в.), Ranunculaceae (12 р. 27 в.), Brassicaceae (18 р. 25 в.), Rosaceae (10 р. 23 в.), Solanaceae (8 р. 20 в.).

Найкрупнішими є роди *Aster*, до якого належить 22 види, *Euphorbia* (13 в.), *Carex* (12 в.), *Silene* та *Veronica* (по 11 в.), *Hieracium*, *Salix* та *Solidago* (по 10 в.), *Galium* та *Senecio* (по 9 в.), *Allium*, *Dianthus* та *Helianthus* (по 8 в.), *Campanula*,

Таблиця 1

Систематичний склад гербарної колекції О. Д. Нордманна

№	Родина	Кількість		№	Родина	Кількість	
		р.	в.			р.	в.
1.	Acanthaceae	2	3	58.	Liliaceae	1	1
2.	Aceraceae	1	1	59.	Limoniaceae	3	3
3.	Alismataceae	1	1	60.	Linaceae	1	1
4.	Alliaceae	1	8	61.	Loasaceae	1	1
5.	Amaranthaceae	4	8	62.	Lobeliaceae	3	6
6.	Amarylidaceae	2	2	63.	Loganiaceae	1	1
7.	Anacardiaceae	1	3	64.	Lythraceae	3	4
8.	Apiaceae	13	14	65.	Magnoliaceae	1	1
9.	Apocynaceae	4	5	66.	Malpigiaceae	1	1
10.	Araceae	2	2	67.	Malvaceae	4	8
11.	Aristolochiaceae	2	3	68.	Martyniaceae	1	1
12.	Asclepiadaceae	2	5	69.	Melanthiaceae	1	1
13.	Asphodelaceae	1	1	70.	Menispermaceae	1	1
14.	Asteraceae	58	159	71.	Molluginaceae	2	3
15.	Berberidaceae	1	1	72.	Moraceae	1	1
16.	Betulaceae	1	1	73.	Myristicaceae	1	1
17.	Boraginaceae	10	12	74.	Myrtaceae	5	11
18.	Brassicaceae	18	25	75.	Najadaceae	1	1
19.	Buddlejaceae	1	1	76.	Nitrariaceae	1	1
20.	Cactaceae	3	3	77.	Nyctaginaceae	1	2
21.	Calycanthaceae	1	1	78.	Oleaceae	5	8
22.	Campanulaceae	1	7	79.	Onagraceae	4	6
23.	Cannaceae	1	3	80.	Orchidaceae	10	15
24.	Caprifoliaceae	3	4	81.	Oxalidaceae	1	1
25.	Caryophyllaceae	13	36	82.	Paeoniaceae	1	1
26.	Celastraceae	2	3	83.	Papaveraceae	1	1
27.	Cistaceae	2	2	84.	Passifloraceae	1	2
28.	Clethraceae	1	1	85.	Phytolaccaceae	3	3

Продовження таблиці 1

29.	Commelinaceae	2	3	86.	Plantaginaceae	1	2
30.	Convallariaceae	1	1	87.	Platanaceae	1	1
31.	Convolvulaceae	2	4	88.	Poaceae	34	53
32.	Cornaceae	1	1	89.	Polemoniaceae	2	3
33.	Crassulaceae	5	9	90.	Polygonaceae	4	10
34.	Cyperaceae	5	16	91.	Portulacaceae	1	1
35.	Dipsacaceae	3	4	92.	Potamogetonaceae	1	3
36.	Elaeagnaceae	1	1	93.	Primulaceae	5	11
37.	Empetraceae	1	1	94.	Ranunculaceae	12	27
38.	Epacridae	1	1	95.	Rhamnaceae	1	1
39.	Ericaceae	3	9	96.	Rosaceae	10	23
40.	Euphorbiaceae	3	18	97.	Rubiaceae	7	15
41.	Fabaceae	21	39	98.	Rutaceae	6	7
42.	Fagaceae	2	2	99.	Salicaceae	2	11
43.	Fumariaceae	1	1	100.	Sapindaceae	4	4
44.	Gentianaceae	2	6	101.	Saxifragaceae	1	7
45.	Geraniaceae	3	7	102.	Scrophulariaceae	12	36
46.	Gesneriaceae	1	1	103.	Solanaceae	8	20
47.	Goodeniaceae	2	2	104.	Staphyleaceae	3	6
48.	Grossulariaceae	1	1	105.	Styracaceae	1	1
49.	Hemerocallidaceae	1	2	106.	Theaceae	1	1
50.	Hippocastanaceae	1	1	107.	Thymeliaceae	3	3
51.	Hyacinthaceae	3	6	108.	Tiliaceae	2	3
52.	Hydrangeaceae	2	3	109.	Typhaceae	1	1
53.	Hypericaceae	1	4	110.	Urticaceae	1	1
54.	Iridaceae	5	13	111.	Valerianaceae	2	4
55.	Juncaceae	2	8	112.	Verbenaceae	3	4
56.	Lamiaceae	27	52	113.	Zingiberaceae	1	1
57.	Lauraceae	1	1	114.	Zygophyllaceae	1	1

Chrysanthemum та *Linaria* (по 7 в.), *Poa*, *Rudbeckia* та *Saxifraga* (по 6 в.). По 5 видів включають в себе 15 родів (*Amaranthus*, *Centaurea*, *Helichrysum*, *Lathyrus*, *Gentiana*, *Juncus*, *Nepeta*, *Salvia*, *Rumex*, *Lysimachia*, *Ranunculus*, *Thalictrum*, *Datura*, *Solanum*). По 4 види належить до 18 родів, по 3 види – до 29 родів, по 2 види до 80 р., один вид – до 296 родів.

Аналіз походження гербарних рослин дозволив виявити такі закономірності. Більшість рослин зібрано у Німеччині (191), причому у Берліні – 61; Геттінгені – 13, Дрездені – 15, Баварії -2, Гамбургу – 2, Східній Пруссії – 1, Галле – 1, у інших європейських країнах: Італії, Франції (Париж), Швейцарії, Угорщині тощо – 40 екземплярів. 2 види були зібрані у Східній Індії та Аравії, 4 – у Африці, 4 – у Північній Америці. 21 вид було зібрано на території колишньої Російської імперії: у Вірменії, Абхазії, Києві, Москві, Санкт-Петербургу, Царському селі тощо. 10 видів були зібрані у ботанічному саду Одеси.

Згідно з даними на етикетках, рослини для гербарію збирали з 1802 по 1853 рр. Серед гербарних аркушів більшість рослин із колекцій європейських ботанічних садів (щорічні збори 1807–1813 рр.).

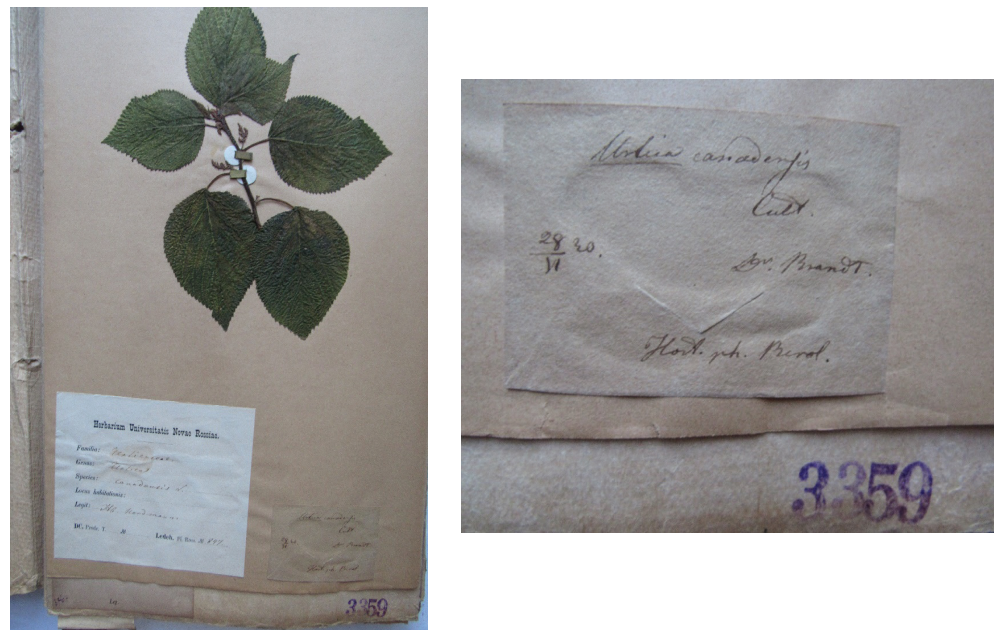

Рис. 4. Гербарний аркуш та рукописна етикетка. Сучасна назва – *Broussonetia papyrifera* (L.) L'Hér. ex Vent. Рослина зібрана у Берлінському ботанічному саду

У ботанічному саду Одеси у 1834–1835 рр. були зібрані такі види деревно-кущових рослин як *Acer campestre* L., *A. pseudoplatanus* L. β *variegatum*,

A. strictum Lam., *Coreopsis tripteris* Less., *Crataegus (Mespilus) tanacetifolia* Pers., *Fraxinus excelsior* L., *Koelreuteria paniculata* Laxm. та ін., а також трав'янисті рослини – *Phytolacca americana* L. (*Ph. decandra* Limm.), *Linaria bipartita* (Vent.) Willd. та *Zoega lepturea* L (рис. 5). Таким чином, можна стверджувати, що вказані види дерев та кущів є одними з перших інтродукованих рослин міста. *Gleditsia triacanthos* L., вказана у гербарії як культивар, і також відноситься до цієї групи.

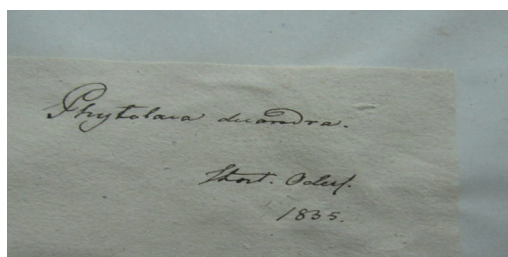

Рис. 5. *Phytolacca americana* L. Збори 1835 року у ботанічному саду м. Одеси

Всього у колекції 22 види були вказані як культивари. Серед них є багато цінних декоративних і лікарських рослин, як наприклад, *Dianthus cartusianorum* L., *Omphalodes linifolia* Moench., *Scilla cernua* Red. v. *pluriflora*, *Paeonia officinalis* L., *Aconitum strictum*, *Capsicum frutescens* L. Та інші.

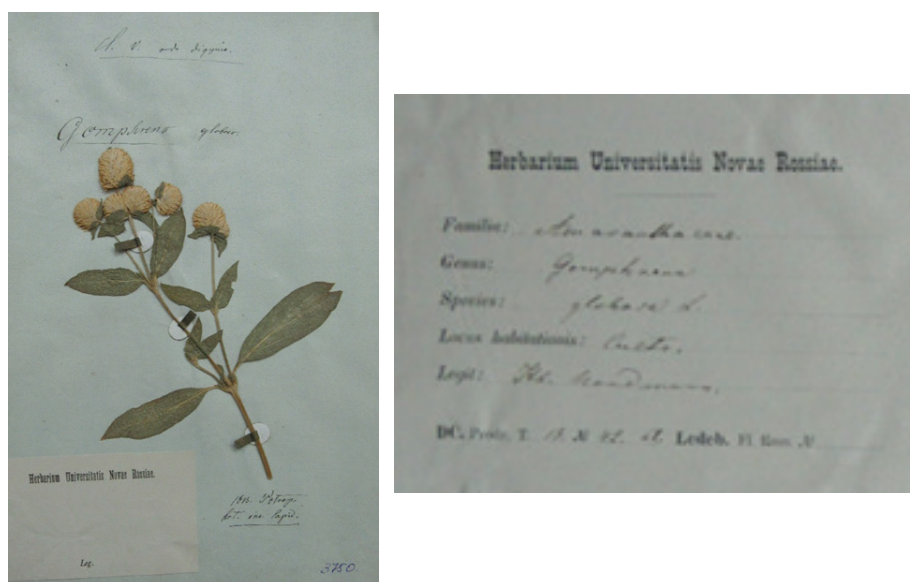

Рис. 6. Гербарний аркуш та етикетка (підписи зроблені рукою О. Д. Нордманна)

Таким чином, гербарна колекція О. Д. Нордманна є свідченням появи перших декоративних дерев та кущів в м. Одесі, відображає велику роботу з підбору рослин для створення ботанічного саду в несприятливих умовах південної степової зони України, дає змогу ознайомитись із рослинами ботанічних садів Європи і особливо Німеччини. Являючись початком історичної колекції Новоросійського університету, вона характеризує і самого дослідника. Як пише М. Г. Павлов, «Акуратного, тямущого Нордманна ніяк неможна було зарахувати до «романтиків» науки, навіть до теоретиків. Але реєстратором, описувачем нових фактів він був чудовим, і систематика була його стихією».

Висновки

1. Найважливіші здобутки О. Д. Нордманна в галузі ботаніки в «Одеський період» роботи – це: керівництво першим ботанічним садом Одеси у 1834–1849 рр.; участь в експедиціях на острів Зміїний; подорожі до Криму та Кавказу, а також організація школи садівництва із відділенням шовківництва в Одесі. Велике значення має гербарій, зібраний під час експедицій. Збори, оброблені самим О. Д. Нордманном та К. Ледебуром, дозволили описати 50 нових видів рослин.

2. У зборах О. Д. Нордмана, що зберігаються в MSUD, представлено 880 видів з 457 родів та 114 родин, які належать до двох класів: Magnoliopsida (739 видів 381 рід 94 родини) та Liliopsida (141 вид 76 родів 20 родин) відділу Magnoliophyta.

3. Більшість рослин дослідженого гербарію зібрано у Німеччині (191): у Берліні – 61; Геттінгені – 13, Дрездені – 15, Баварії – 2, Гамбургу – 2, Східній Пруссії – 1, Галле – 1, у інших європейських країнах: Італії, Франції (Париж), Швейцарії, Угорщині – 40 екземплярів. 2 види були зібрані у Східній Індії та Аравії, 4 – у Африці, 4 – у Північній Америці. 21 вид було зібрано на території колишньої Російської імперії: у Вірменії, Абхазії, Києві, Москві, Санкт-Петербургу, Царському селі, Одесі – 10. У гербарії представлені рослини, зібрані з 1802 по 1853 рр.

Стаття надійшла до редакції 12.02.2017

Список використаної літератури

1. Коваленко С. Г. Ботаніки і ботанічні дослідження в Одеському національному університеті ім. І. І. Мечникова (1865-2005) / С. Г. Коваленко, Т. В. Васильєва, Г. А. Швець. – Одеса: Фенікс, 2005. – 104 с.
2. Коваленко С. Г. Гербарій Одеського національного університету імені І. І. Мечникова / Гербарій України. Index Herbariorum Ucrainicum / Редактор–укладач к.б.н. Н. М. Шиян. – Київ, 2011. – С. 222–233.
3. Пузанов И. И. Александр Давидович Нордман (1803 – 1806) / И. И. Пузанов. – М.: Наука, 1969. – 83 с.
4. Takhtadzhyan A. Diversity and Classification of Flowering Plants. – New York: Columbia University Press, 1997. – 663 p.
5. Александр Давидович Нордманн доступ: <http://jugan.org/nordman.html>

С. Г. Коваленко, Е. Ю. Бондаренко, Т. В. Васильева, В. В. Немерцалов
Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова, кафедра ботаники
ул. Дворянская, 2, Одесса, 65082, Украина, e-mail: tvas@ukr.net; wism@ukr.net

КОЛЛЕКЦИЯ А. Д. НОРДМАННА КАК ОДНА ИЗ ОСНОВОПОЛАГАЮЩИХ В ГЕРБАРИИ ОДЕССКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ И. И. МЕЧНИКОВА (MSUD)

Резюме

Представлены основные достижения А. Д. Нордманна в области ботаники за 15-летний период его работы в Одессе в 1834–1849 гг.: его участие в экспедициях на остров Змеиный, путешествия в Крым и на Кавказ, а также участие в работе первого ботанического сада в Одессе. Проанализированы сборы А. Д. Нордманна, сохраняемые в MSUD, которые представлены 880 видами из 457 родов и 114 семейств, двух классов: Magnoliopsida (94 семейства 381 род 739 видов) и Liliopsida (20 семейств 76 родов 141 вид) отдела Magnoliophyta. Большинство растений исследованного гербария собраны в Германии (191 вид), в других европейских странах, а также в Восточной Индии и Аравии, в Африке. 21 вид собран на территории бывшей Российской империи: в Армении, Абхазии, Киеве, Санкт-Петербурге, Царском селе. 10 видов собраны в Одессе. На этикетках указаны годы сбора растений с 1802 по 1853.

Ключевые слова: коллекция; А. Д. Нордманн; гербарий; Одесский национальный университет.

S. G. Kovalenko, O. Yu. Bondarenko, T. V. Vasylyeva, V. V. Nemertsalov,
Odesa National Mechnykov University, Department of Botany
2, Dvoryanska str., Odesa 65082, Ukraine, e-mail: tvas@ukr.net; wism@ukr.net

A. D. NORDMANN'S COLLECTION AS ONE OF THE FUNDAMENTALS OF ODESA MECHNYKOV NATIONAL UNIVERSITY HERBARIUM (MSUD)

Abstract

A. D. Nordmann's biography was studied and his main achievements in botanical science for 15 years (1834–1849) of his work in Odesa: participation in expeditions to Zmiinyi Isle, in voyage to Crimea and the Caucasus and in work of the first botanical garden in Odesa and organization of a horticulture school with sericulture department are presented.

The collections of plants, which were processed by A. D. Nordmann himself and K. Ledebour, permitted to describe 50 new species.

A. D. Nordmann's collection from herbarium MSUD, which has 880 species from 157 genera, 114 families and 2 classes: Magnoliopsida (739 species, 383 genus and 94 families) and Liliopsida (141 species, 76 genera and 20 families) from Magnoliophyta were analysed.

Most plants from the investigated herbarium were gathered in Germany (191 sp.), other European countries and in East India, Arabia, Africa, North America. 21 species were collected on the territory of former Russian empire, in Armenia, Abkhazia, Kyiv, Moscow, Sankt-Petersburg and Tsarskoie Selo. 10 species were gathered in Odesa. All plants of the herbarium were collected from 1802 to 1853.

Key words: collection; A. D. Nordmann; herbarium; Odesa National University.

Reference

1. Kovalenko S. G., Vasylyeva T. V., Shvets G. A. (2005) Botanists and botanical investigations in Odesa Mechnikov National University (1865-2005) [Botaniki i botanichni doslidzhennya v Odeskomu natsionalnomu universiteti im. I. I. Mechnikova (1865-2005)], Odesa: Feniks, 104 p.
2. Kovalenko S. G. (2011) Herbarium of Odesa Mechnikov National University, Herbariums of Ukraine. Index Herbariorum Ucrainicum. In editor N. M. Shiyan [Gerbariy Odeskogo natsionalnogo universitetu imeni I. I. Mechnikova, Gerbariyi Ukrayini. Index Herbariorum Ucrainicum], Kiyiv, P. 222 – 233.
3. Puzanov I. I. (1969) Alexander Davidovich Nordmann (1803-1866) [Aleksandr Davidovich Nordman (1803 – 1866)] – M.: Nauka. – 83 p.
4. Takhtadzhyan A. (1997) Diversity and Classification of Flowering Plants. – New York: Columbia University Press, 663 p.
5. Aleksandr Davidovich Nordmann dostup: <http://jugan.org/nordman.html>